

15. ЦДІАК України. – Ф. 1262. – Оп. 1. – Спр. 137.
16. ЦДІАК України. – Ф. 1262. – Оп. 1. – Спр. 163.
17. Осадчий Т. І. Земля и землевладельцы в юго-западном крае (на Украине, Подолии, Волыни). – К., 1899.
18. Пойда Д. П. Крестьянское движение на Правобережной Украине после отмены крепостничества, 1866–1990. – Дніпропетровськ, 1960.
19. Рихтер Д. Материалы по вопросу о земельном наделе бывших помещицких крестьян и о сервитутах в юго и северо-западных губерниях России // Вестник финансов, промышленности и торговли. – 1900. – № 39.
20. Фролов В.И. Характеристика крестьянского хозяйства и земельного фонда Подольской губернии. – Винница, 1917.
21. ЦДІАК України. – Ф. 442. – Оп. 708. – Спр. 618.

О.М. Приймак

СОЦІАЛЬНИЙ ОБРАЗ СЕЛЯНСТВА ПІВДЕННОЇ УКРАЇНИ КІНЦЯ XIX – ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТЬ

Розкриття питань соціальної історії України не можливе без проведення досліджень мікрорівня. Особливе місце серед останніх посідає тема відтворення соціального образу представників різних історичних спільнот, спільностей, станів, класів тощо. Такий підхід дозволяє не лише реконструювати архетип певної великої групи, що формувався у соціальній свідомості сучасників, а й є базою для відтворення багатоманіття соціальних портретів, наприклад, селянства Степової України періоду ринково-капіталістичної трансформації.

Мета статті полягає у відтворенні соціального образу південноукраїнського селянства кінця XIX – початку ХХ століть.

Історіографічний комплекс з досліджуваної теми не є чисельним. Методологічне підґрунтя його складають роботи М. Вебера, К. Альдерфера, А. Мітчелла, Б.М. Миронова, А.В. Бойка, М.В. Тулenkova. Багатий фактологічний матеріал у цьому контексті міститься в монографіях та публікаціях В.Є. Постнікова, Я.П. Новицького, К.Д. Зеленіна, В.І. Наулука, В.К. Борисенко, І.І. Лимана та інших. Таким чином, відсутність в історико-краєзнавчій літературі дослідження, предмет якого був би пов'язаний з соціальним образом південноукраїнського селянства кінця XIX – початку ХХ століть спонукала автора до написання цієї статті.

В історичному ракурсі соціальний образ може бути визначений як відображення у вигляді теоретичної моделі співвідношення регуляторних основ повсякденної поведінки певної спільноти або динаміки явища минулого. Стосовно до предмету статті це поняття використано з метою створення узагальнюваного бачення сутності системи атрактивних, цілерациональних та соціально-ціннісних інституціональних зasad буденості південно-українського селянства кінця XIX – початку ХХ століть. Зведення його до рівня мисленого конструкту дозволить побачити особливості внутрішнього соціального світу означеної спільноти, висуне на передній план домінантні комбінації виявлених й проаналізованих у попередніх публікаціях принципів, норм, цінностей, переконань, упередження та стереотипів. Являючи собою різновид науково-

історичної рефлексії, ця теоретична модель містить у собі інформацію про структуру свідомості, світогляду, когнітивної карти, про взірець поведінки селянства регіону.

Важливу роль у створенні теоретичної моделі соціального образу селянства Південної України досліджені діби відіграв метод кваліметрії. За допомогою десятибалльної шкали було проаналізовано кількісні та визначені якісні параметри рівнів цілерациональності, соціальної цінності та атрактивності. Критеріальною основою побудови мислених конструкцій в цьому контексті стали співвідношення ступенів значущості типів соціалізації, форм селянської самоорганізації, актуалізації трьох груп соціальних потреб, впливу видів свідомості та поширення в середовищі селянської спільноти того чи іншого світогляду. Комплекс індикаторів, відповідно, склали прояви соціального, що зафіксовані у масових джеренах з історії Степової України кінця XIX – початку ХХ століть.

Значущість та впливовість на повсякденні практики селянства соціальної свідомості, самосвідомості та підсвідомості можна визначити кваліметрично пропорцією 8:9:7. Відображення у ній факту надання першочергової уваги процесу й результатам станової соціалізації цілком природне, оскільки саме вони формували на соціально-ціннісному рівні підґрунтя для самоідентифікації сільського мешканця. Зведена до рівня соціального інституту землеробська праця у своїй статті та динаміці визначала селянськість способу життя і стилю, когнітивної поведінки і образу мислення. Відчуяте себе хліборобом було, згідно з цифровим покажчиком, не лише субкультурною цінністю, а й орієнтиром, спрямування на який волі та дій забезпечувало ефективність господарської соціалізації й валідність знань релігійно-міфологічного змісту [1, 246].

Усвідомлення вірності селянського способу життя мотивувало до наступного кроку – сприйняття хазяйновитості як соціальної норми, а статусу господаря чи господині як відображення прийнятності останньої. Такий причинно-наслідковий зв’язок цілком пояснює, на нашу думку, дещо меншу кваліметричну значущість для південноукраїнських землеробів цілерациональних практик від соціально-ціннісних орієнтирів. До нього варто додати й трансформаційність характеру досліджуваної історичної доби, через який конкурентність та економічно обґрутована соціальна успішність ще не отримали в середовищі селян регіону остаточного визнання. Доцільність та значущість їх, до речі, були не завжди зрозумілими для представників трьох нижніх страт сільського населення Степової України.

Аналіз змісту індикаторів першого критерію дозволив виявити певну вторинність соціальних, релігійних та міфічних впливів на повсякденні практики досліджуваної спільноти. Але це у жодному разі не нівелювало вирішальної світоглядної значущості православ’я й не знижувало ролі етнічної самобутності хліборобів чи то українського, чи то російського походження в регіоні. На буденому рівні знання та якості з атрактивним підґрунтям в цьому контексті відігравали допоміжну роль стосовно до окреслених вище цілерациональних та соціально-ціннісних регуляторів. Такий зв’язок, наприклад, мав

реальні виміри у вигляді трикутників працьовитість–праця–хазяйновітість, цикл – господарська успішність. Не слід відкидати й такої соціальної характеристики місцевого селянства, як схильність їх „ходити не в церкву, а до церкви” [2, 359].

За другим, спрямованим на визначення співвідношення між елементами селянського світогляду, критерієм кваліметричні покажчики склалися у пропорцію 6:8:7. Як і у попередньому випадку, першість серед них залишилася за соціально-цінністями орієнтирами. Константність морально-етичних стереотипів громадського, родинного добробуту та спокою, які передували у безпосередньому зв’язку з субкультурним ідентифікатором – працею та загальнолюдськими чеснотами, стала головною причиною такої домінантності. Значущість їх до того ж підсилювалася суттєвою кореляцією з православними догмами.

Останній чинник підвищував значущість атрактивних регуляторів. Відтак традиційні елементи були у вигляді південноукраїнського селянства більш близькими до морально-етичних ніж інноваційні. Схильність до екстенсивного господарювання у комплексі з принципами й санкціями соціального інституту землеробської праці зумовлювали в цьому контексті, не лише життєздатність хліборобських забобонів, упереджень, обрядовості, а й неприйняття міського стилю існування, нерозуміння необхідності втручання представників інших спільнот у внутрішні справи сільської громади чи родини [3, 164]. Цим зв’язком можна пояснити й тривість у селянському світогляді фатализму, оскільки він постійно підсилювався етичністю традиційних норм відносин та статусів у статевовіковій соціальній структурі. Моральність майнової рівності підтверджувалася як міфологізованими посиланнями на християнські письмові джерела, так і на звернення до універсалій соціальної пам’яті [4, 321].

Разом із цим, невідвортність капіталізації аграрного кластеру й пов’язана з нею соціальна раціоналізація повсякдення як факт, що не міг бути залишений поза увагою, визначили поступове зростання у світогляді південноукраїнського селянства значущості інноваційних чинників. На досліджуваний період відставання подвоєння морально-етичних цінностей з інноваційністю від єднання перших з традиціоналізмом дорівнювало лише одній кваліметричній одиниці. Важливу роль в цьому, на нашу думку, відіграво проходження через соціально-ціннісний механізм пошуку альтернатив таких базових елементів соціальної свідомості, як капіталізована цілерациональна успішність, спрямована на покращення родинного добробуту, конкурентність та вмотивованість на накопичення матеріальних цінностей.

Синтез останнього з елементами соціального інституту землеробської праці робив залежність не тільки прийнятним, а й бажаним орієнтиром. Але спрямованість на правдивість досягнення отримували у суспільній думці більшої достовірності лише у тому разі, коли висхідна вертикальна мобільність супроводжувалася територіальною. Тобто в умовах зростаючої соціальної диференціації образи заможних хуторяніна або переселенця були у світоглядній моделі південноукраїнського селянина більш статусними, ніж стереотип куркуля-общинника [5,

423]. Вірогідно, вони уособлювали у собі єдність інноваційності та традиціоналізму.

Мотиваційна модель виступає важливим сегментом соціального образу південноукраїнського селянства. Співвідношення у ній рівнів актуалізації потреб досягнення, співучасти та співіснування, застосоване у вигляді третього критерію, уможливило виявлення пропорцій таких покажчиків, як 8:6:4. Суттєве зниження в останній ступеня значущості атрактивних регуляторів може бути пояснене декількома причинами. З одного боку, домінування групи потреб співіснування притаманне лише для традиційного типу суспільства, складові якого вже на останнюй чверть ХІХ ст. [6, 183] мали на території південноукраїнських губерній залишковий характер. Явища соціально-катастрофічного змісту – неврожай, голод, епідемія, що провокували актуалізацію вітальних потреб також залишилися у минулому. З іншого – втягнення селянства до сфери ринково-капіталістичної трансформації зменшувало значущість колективної праці та общинного способу життя [7, 237]. Початкова штучність впровадження останнього в регіоні ніяк не виступала фактором підтримки базових соціальних потреб.

Разом із цим, на досліджуваний період для мотиваційної моделі місцевого селянства притаманним був високий рівень актуалізації потреб досягнення. Можливість задоволення їх лише спрямованими на індивідуальний чи родинний успіх засобами являла собою не лише раціоналізацію світогляду сільського населення, а й чітко підкреслювалася такою рисою соціальної психіки селянської більшості регіону, як схильність до одноосбності. Оскільки сектор актуалізації потреб досягнення обмежувався переважно господарською діяльністю, ефективність якої забезпечувалася соціально-ціннісною землеробською працею, орієнтир сільської заможності та добробуту отримував додаткову привабливість. Втім така якість була притаманна лише для товарних та середніцьких селянських дворів. У родинах сільської бідноти та сільськогосподарського пролетаріату задоволення потреб досягнення переслідувало головно споживчу мету. Врахування такої подвійності, а також додання до неї розуміння причин дотримання громадівської форми співіснування на селі цілком пояснює умовно середній рівень значущості потреб співучасти у мотиваційній моделі селян Степової України.

Відображення у вигляді кваліметричної пропорції рівнів значущості форм сталоної та девіантної організації повсякдення селян південноукраїнських губерній вмістилося у цифри 9:5:6. Являючи собою відображення переліку трьох комплексів інституціональних засад регламентації щоденної поведінки, воно стало індикатором четвертого критерію теоретичного моделювання соціального образу досліджуваної спільноти.

Домінуючим в останньому, як і в попередньому, співвідношенні став покажчик включеності цілерационального сегменту. Маючи в основі соціально-господарську самодостатність землеробської родини та індивідуалізм пропозиції праці сільськогосподарського робітника за усталену норму останній не лише підтверджив закономірність відходу сільського населення від принципів общинного корпоративізму, якє завжди присутнє при капіталізації

агарного сектору. Він став відображенням покращення в середовищі місцевого селянства дрібно підприємницького світогляду.

Разом із цим, на кінець XIX – початку ХХ ст. общинні традиції в регіоні залишалися ще досить сильними, про що свідчать числа у четвертій пропорції. Незважаючи на виклик часу, співпадіння їх з рисами соціальної психіки селянства, зміну у 1906 р. курсу аграрної політики, еволюцію світогляду й образу мислення хліборобів, сільська община на Півдні України напередодні революції 1917 р. залишалася найчисленнішим соціальним організмом. Її функції досить дієво адаптувалися до навколоїшніх змін, що дозволяло миру виступати активним суб’єктом земельного ринку. Вміщуючи у собі громадівське та церковне життя, община, до того ж, залишалася найнижчою адміністративною одиницею [8, 392]. Водночас варто враховувати, що у класичному варіанті означений соціальний організм у регіоні не отримував інституціоналізованих якостей, а девіантні явища корпоративного характеру в ньому носили стихійний характер. У повсякденних практиках досліджуваної спільноти „мир“ частіше виступав соціальним фоном, ніж першочерговим регулятором, що знижувало ступінь атрактивного індикатора за останнім критерієм.

Окрему увагу серед четвертої трійки кваліметричних покажчиків слід звернути на проміжний статус соціально-цінності складової. На нашу думку, він є відображенням прагматизму та помірності, які в умовах ринково-капіталістичної трансформації забезпечили у когнітивній карті південноукраїнського селянства збалансованість впливів й життєздатність індивідуалізму, з одного боку, й корпоративності – з іншого. Традиційні товарні форми соціальної самоорганізації досліджуваної спільноті при збереженні стратифікаційної ознаки їх використання не тільки співіснували, а й уможливлювали еволюційність розвитку села. Ні супряга, ні толока чи артіль, ні поземельне чи позиково-ощадне товариства не сприймалися мешканцями сільської місцевості регіону як девіантні. Створення, функціонування, розпад їх були нормою повсякдення.

Відтак, середнє арифметичне у кваліметричній пропорції соціального образу південноукраїнського селянства кінця XIX – початку ХХ ст. дорівнювало співвідношенню 8:7:6. Наявність в останньому умовно цифрової близькості вказує про відсутність в образі когнітивного дисбалансу. Те, що жоден з індикаторів не отримав ознак полярності є свідченням валідності селянських стереотипів. Ідентифікуючий, світоглядний, мотивуючий та органістичний розташувалися по низхідній, у зв'язку з чим можна стверджувати про існування у буденних практиках хліборобів регіону ієархічності пріоритетів. Отримання першості серед них цілерациональних принципів і норм вказують на домінування у середовищі селян Південного Степового району соціальних еталонів індивідуалізму, конкурентності, заможності, інституту приватної власності та господарсько-економічної доцільності. Саме вони, у поєднанні з стратифікаційними особливостями, робили соціальний образ південноукраїнського селянства відмінним від загальноросійського, оскільки

в останньому переважав, навіть на початку ХХ ст., зрівняльно-общинний архетип.

Розкрита в публікації тема є складовою ширшого дослідження: соціальної історії південноукраїнського селянства. Перспективи розробки останньої можуть бути пов’язані з питаннями соціальної стратифікації, мобільності, поліструктурності сільського населення Степової України в умовах ринково-капіталістичної трансформації.

1. *Усна історія Степової України. Т.5. – Запоріжжя: АА Тандем-У, 2008.*
2. *Постников В.Е. Южнорусское крестьянское хозяйство / Постников Владимир Ефимович. – М., 1891.*
3. *Джерела з історії Південної України // Мемуари та щоденники. Ч.І. – Т.9. – Запоріжжя: РА „Тандем-У”, 2006. – 632 с.*
4. *Миронов Б.Н. Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.) / Миронов Борис Николаевич: Т.1. – 3-е изд., доп. – СПб., 2003.*
5. *Усна історія Степової України / Ред.: Бойко А. (голов. ред.), Фролов М., Швайба Н. та ін. – Т. 2: Запорізький край. – Запоріжжя: АА Тандем, 2008.*
6. *Безгин В.Б. Крестьянская повседневность (традиции конца XIX – начала XX века). М. – Тамбов: Изд-во. Тамб. гос. тех. ун-та, 2004.*
7. *Джерела з історії Південної України // Мемуари та щоденники. Ч.І. – Т.5. – Кн.2. – Запоріжжя: РА „Тандем-У”, 2005.*
8. *Сухова О.А. Десять мифов крестьянского сознания (конец XIX - начало XX в.) по материалам Среднего Поволжья – М.:РОССПЭН, 2008.*

О.А. Бундак

АГРАРНЕ ПИТАННЯ В МАТЕРІАЛАХ З'ЇЗДІВ ВСЕРОСІЙСЬКОГО СЕЛЯНСЬКОГО СОЮЗУ У РОКИ ПЕРШОЇ РОСІЙСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ

Найважливішим питанням, яке було, є і буде актуальним та потребує вирішення – це аграрне питання. Адже, незважаючи на час, епоху, століття та десятиліття – земля перебуває в центрі уваги громадськості й кожної людини зокрема. Це зумовлено не лише ментальністю слов’янської природи, а й одвічним прагненням людини мати щось своє; але що ж може бути вагомішим за володіння землею?

Актуалізація порушененої нами теми зумовлена неординарними подіями, що відбуваються в сучасній Україні (приватизація, реструктуризація, інтеграція України в європейський економічний простір) та зверненням до історичного минулого. Адже досвід трьох революцій початку ХХ ст. і вирішення земельного питання більшовиками за допомогою націоналізації землі, тобто безкоштовного передання її у власність державі та можливість розпоряджатися земельними запасами, з погляду партії більшовиків, слугували певного роду уроком, коли люди, які не мали нічого, відразу отримали все. З іншої точки зору, такий перебіг подій підтверджив думку про те, що той, хто має у власності землю, має можливість керувати життям і долею великої кількості людей. Адже споконвічне прагнення людини мати у власності свою ділянку землі, працювати на ній з повною віддачею і є запорукою успішного утвердження українського селянина в цьому житті і вірі у завтрашній день.

Аграрне питання протягом тривалого часу є предметом наукового дослідження значної кількості